

דבר העורכים

הגיליון הנוכחי של **ביאן** כולל שני מאמרים. המאמר הראשון, פרי עטה של עינבל טל, עוסק בשימוש שעושה התנועה האסלאמית בישראל ברשתות הוירטואליות החברתיות במסגרת פעילותה בקרב נשים מוסלמיות. המאמר השני הוא נוסח מעובד של הרצאה שנשא אלי רכס בכנס שנערך בחודש מארס האחרון לציון עשרים שנה לייסוד תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי.

ביאן הוא רבעון לענייני החברה הערבית בישראל, המתפרסם מטעם תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי במרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב.

אנו מזמינים את קוראינו לפנות אלינו בדרכים אלה:

- תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי:

ד"ר איתמר רדאי (מנהל אקדמי)

טלפון 03-6406438

פקס 03-6406046

דוא"ל itamar.radai@nyu.edu

אריק רודניצקי (מנהל פרויקטים)

טלפון 03-6409991

דוא"ל arabpol@post.tau.ac.il

- אתר האינטרנט של תכנית קונרד אדנאואר: www.dayan.org/kap

© כל הזכויות על פרסום הרבעון שמורות לתכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, אוניברסיטת תל-אביב, 2016. מותר לצלם, להעתיק ולצטט מפרסום זה בציון מפורט של שם המקור, של עורכיו ושל מקום ההוצאה לאור. אין לשכפל את הפרסום ללא רשות בכתב מהעורכים.

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי נוסדה ב-2004 על ידי קרן קונרד אדנאואר מגרמניה ואוניברסיטת תל-אביב וכחלק ממרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה. היא המשכה המורחב של התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל שהקימו קרן אדנאואר ואוניברסיטת תל-אביב ב-1995. התכנית נועדה להעמיק את הידע וההבנה של יחסי יהודים-ערבים בישראל באמצעות כינוסים, הרצאות לקהל הרחב וסדנאות וכן באמצעות מחקר, פרסומים ותיעוד.

תודה לנחמה ברוך שערכה והתקינה את המאמרים בעברית.

העורכים

עינבל טל* / מובלעת אסלאמית וירטואלית מבית היוצר של התנועה האסלאמית בישראל: ההיבט המגדרי

בעשור האחרון גובר השימוש בערוצים המקוונים – באינטרנט וברשתות החברתיות – והם משמשים מרחב ציבורי לכל דבר ועניין. אימוץ אמצעי זה לא פסח על התנועה האסלאמית בישראל על שני פלגיה, ומאז תחילת שנות האלפיים הולך ומתרחב שימושה בו; הערוצים המקוונים משמשים בעבורה פלטפורמה אפקטיבית ומסייעים לה בעיצוב סדר היום הציבורי, בהפצת משנתה ובהנחלת חזונה האסלאמי.

לשם קידום מגמה זו יסדה התנועה האסלאמית על שני פלגיה אתרי אינטרנט רשמיים המזוהים עמה ועם מוסדותיה בעבור ציבור תומכיה האדוקים.¹ מוצגים בהם תכנים אסלאמיים ולצדם גם תכנים לאומיים-פלסטיניים.² הם כוללים מגוון חומרים חזותיים (קריקטורות וסרטונים), ובין השאר הם מציעים גם קישורים לאתרים הרשמיים של מוסדותיהם, לכתובתם ב"טוויטר" ולעמודי הפייסבוק המזוהים עמם. עמוד הפייסבוק של אתר הפלג הצפוני, למשל, זכה (על פי נתוני ינואר 2016), ל-48,846 ציוני תמיכה ("לייק").³ לא זאת בלבד, הם גם מעלים סרטונים ביוטיוב. אתרים אלה כוללים מגוון של קטגוריות מקוונות, ובהן (באתר הפלג הצפוני) גם קישורים ייחודיות המוקדשות לציבור הנשים: האחת מוצגת בכותרת "המשפחה והחברה" (אל-אסרה ואל-מג'תמע) ולצדה קישורית חדשה, המופיעה מאז 2013 בכותרת "למענך" (לאג'ל), והיא מתעדת את פעילותם של מוסדות הנשים של הפלג הצפוני.⁴ מספרם של האתרים המזוהים עם התנועה עולה בהתמדה וכך גם מספרם של האתרים המזוהים עם מוסדות הנשים (בייחוד של הפלג הצפוני), בהם גם האתר המקוון של ירחון הנשים **אשראקה** (זריחה) שהושק בשנת 2002.⁵ בה בעת הולך ומתרחב הסיקור המקוון בקטגוריות המיועדות לנשים ולמשפחה, והוא נועד לספק מענה לנשים האדוקות הרבות הגולשות באתרים אלה ולהציג חלופה לאתרי האינטרנט האחרים המיועדים לנשים, המציעים להן לא אחת לנתק את כבלי המסורות המגבילות את חירותן וקוראים להן לממש את מאווייהן בכל התחומים. בקישוריות ייחודיות אלה הפונות לנשים (באתר הפלג או באתר המקוון של ירחון **אשראקה** או של מוסד **סנד**) מופיעים פרסומים שונים, וחלקם מוקדשים לפיאור דמויות מופת של נשים בולטות שפעלו בשחר האסלאם. למשל, בשנת 2010 הופיע באתר הפלג הצפוני פרסום שהוקדש להאדרת דמותה של אֶמְנַה בֶּנֶת וְהַב, אמו של הנביא מוחמד.⁶ פרסומים אחרים נועדו לעורר מוטיבציה בקרב פעילות התנועה בארץ; הם מסקרים לא אחת את פועלן של נשים הנתפסות כמקור השראה בקרב תנועות אסלאמיות מודרניות, וניכרת

* ד"ר עינבל טל היא עמיתת מחקר במרכז דיין באוניברסיטת תל-אביב. ספר פרי עטה, **בשליחות התנועה: אקטיביזם נשי בתנועה האסלאמית בישראל**, התפרסם בחודש ינואר 2016 בהוצאת מרכז דיין ובשיתוף קרן קונרד אדנאואר.
¹ בשנת 2001 יסד הפלג הצפוני אתר אינטרנט המזוהה עמו, המופיע בכתובת האלקטרונית: www.pls48.net. גם הפלג הדרומי יסד בשנת 2004 אתר רשמי המזוהה עמו, תחילה בכתובת האלקטרונית: www.islammov.net, ובשנת 2009 שונתה כתובתו ל- www.aqsa-mubarak.org. מאמר זה מתמקד בעיקר באתרים המקוונים המזוהים עם הפלג הצפוני. על הפעילות המקוונת של התנועה האסלאמית בישראל ראו: עינבל טל, **בשליחות התנועה** (ראו לעיל), עמ' 164–172.

² בהקשר הלאומי פלסטיני ראו למשל כרוז שהופץ באתר הפלג בכותרת: "אל-חרבה אל-אסלאמיה: לא עודה ען חק אל-עודה יא אבו מאזן" (אבו מאזן אינך יכול לחזור בד מזכות השיבה).
<http://www.pls48.net/?mod=articles&ID=1152670> (25.6.2015).

³ (3.1.2016) <http://www.facebook.com/pls48>. בהמשך המאמר מוצגת תמונה המתעדת את מספר ציוני תמיכה ("לייקים") בעמוד הפייסבוק של הפלג הצפוני בתאריך המצויין לעיל. ניכר כי הפעילות המקוונת ענפה יותר בקרב הפלג הצפוני לעומת הפלג הדרומי. יש לציין כי כתובתם האלקטרונית של אתרי האינטרנט המזוהים עם הפלג הדרומי מוחלפת לא אחת. אתר הפלג הצפוני עדיין פועל ברשת גם לאחר ההחלטה על הוצאתו אל מחוץ לחוק.

⁴ <http://www.pls48.net/foryou/?mod=cat&ID11> (30.4.2014).
ראו למשל כתבה על אודות קמפיין שעמותת הנשים 'מוסלמיות למען אל-אקצא' נטלה בו חלק: "מסלמאת מן אג'ל אל-אקצא תשארכ פי חמלה אלא קראנא נעוד" (עמותת 'מוסלמיות למען אל-אקצא' נטלה חלק בקמפיין בכותרת "אל כפרינו נשוב").

<http://pls48.net/foryou/?mod=articles&ID=1166> (30.4.2014).
⁵ לדוגמה, הכתובת האלקטרונית של ירחון **אשראקה** המזוהה עם הפלג הצפוני היא <http://www.eshraka.com> ושל מוסד הנשים המזוהה עם הפלג הצפוני **סנד לצלחה אל-אסרה ובנא אל-מג'תמע** היא <http://www.sanad-osra.com/full.php?id=879>. בעמוד הפייסבוק של מוסד **סנד** בחודש נובמבר 2015 נרשמו מעל 9,902 ציוני תמיכה ("לייקים"). בין האתרים האחרים המזוהים עם מוסדות הפלג הצפוני נוסף על האתר הרשמי המזוהה עמו נמנים גם: אתר המכללה האסלאמית באום אל-פחם, אתר מוסד אל-אקצא להקדשים ולמורשת, אתר מרכז המחקרים המודרניים, אתר מוסד **חראא** לשינון הקראאן, אתר עמותת הסטודנטים **אקראא**, אתר המועצה האסלאמית לפסיקת הלכות ואתר ביטאון הפלג הצפוני **צות אל-חק ואל-חריה**.

<http://www.islamic-college.org>; <http://www.iaqsa.com>; <http://www.aqsai.com>; <http://www.center-cs.net>; <http://www.heraa.net>; <http://www.eqraa.com>; www.fatawah.com; www.sawt-alhaq.com.
⁶ <http://www.pls48.net/default.asp?ID=28182> (29.7.2010).

בהם השפעתה של מורשת "האחים המוסלמים" על שיח התנועה בארץ. כצפוי, כתבות רבות מוקדשות להפצת המסר האסלאמי בקרב הנשים ולהנחלתו,⁷ ובהן גם פתוות מקוונות ייחודיות לקהל הגולשות. בפתוות אלה ניכרת השניות בין אימוץ הערכים האסלאמיים לבין השינויים והאתגרים שמציבים לפתחם הזמן המודרני והחיים במרחב לא-אסלאמי.⁸ ניתן להתרשם שחלק מהפרסומים והתגובות להם מציגים עמדות וקולות חדשים הרווחים בקרב הנשים, הקוראים לגשר בין האתוס הפטריאכלי והאסלאמי לבין המציאות החדשה על תמורותיה, המערערים לא אחת על נורמות מקובלות בחברה הפטריאכלית והמחדדים את הפערים הניכרים בין הדורות. אין להתעלם מהשיח המקוון ומהלכי הרוח המתהווים במסגרתו גם בקרב הנשים ומהשפעתם על המרחב הציבורי. גם מנהיגי התנועה ערים להם ופועלים לנתבם לכיוונים מוגדרים המקובלים עליהם.

תמונה 1: מתוך אתר האינטרנט של הפלג הצפוני

⁷ (20.8.2008) <http://www.pls48.net/Web/Pages/Details.aspx?ID=2848>
בהקשר זה ראו כתבה שכותרתה: **אסתשאראת דעויה: זוגי אם אל-דעוה?** (ייעוץ בנושא הדעוה: בעלי או הדעוה ?) בה שוטחת הכותבת את התחבטותה בין הקדשת זמן לדעוה לבין הקדשת זמן לבעלה ומבקשת עצה בנדון.
⁸ (16.12.2012) <http://www.fatawah.com/Fatawah/386.aspx>
בין השאר גם לציבור הנשים. באתר האינטרנט של המועצה האסלאמית לפסיקת הלכות (אל-מג'לס אל-אסלאמי לל-אפתא') המזוהה עם הפלג הצפוני מופיעה קישורית ייחודית לנשים המציגה בעבורן פתוות בתחומים שונים. ראו למשל פתוא שהופצה באתר המצוין לעיל שעניינה דין עריכת נישואין באמצעות אתרי היכרויות באינטרנט: <http://www.fatawah.com/Fatawah/386.aspx> (16.12.2012). ראו גם: עינבל טל, "עשה לך מופתי": פתוות מיבית היוצרי של התנועה האסלאמית בישראל: הזווית הנשית, **המזרח החדש**, נ"ג (2014), עמ' 109–126.

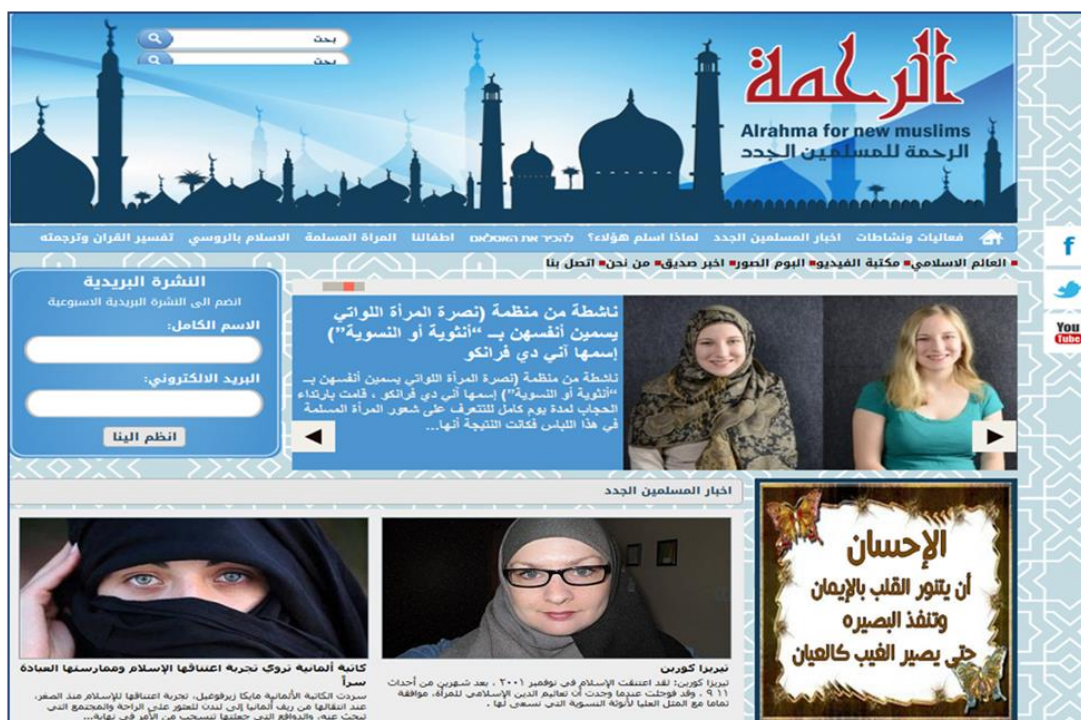

תמונה 2: עמוד הפייסבוק של הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, ינואר 2016

לצד זאת, התמורות בחברה והרצון של התנועה האסלאמית לעמוד בקצב השינויים ושאיפתה להגיע לקהלי יעד נוספים הובילו את קברניטיה (בייחוד של הפלג הצפוני) לנקוט קו שונה מבעבר על אף הקו הבדלני שהם נוקטים. למעשה, האמצעים המקוונים הפכו לזירת גיוס אפקטיבית לקידום חזונה של התנועה גם בקרב קהלי יעד חדשים. כאמור, בשנת 2009 יסד הפלג הצפוני אתר חדש ששמו **אל-רחמה** (החסד), ועל פי הנאמר בו הוא נועד "למוסלמים חדשים", דהיינו למתאסלמים, ככל הנראה יהודים-ישראלים, נוצרים, יוצאי חבר המדינות בארץ וקהילת העובדים הזרים בארץ. המסרים באתר מותאמים לקהלים אלה והתכנים בו מופיעים בארבע שפות: ערבית, עברית (לראשונה), רוסית ואנגלית. נכללים בהם מאמרים ומגוון חומרים חזותיים ואף פרסומים הפונים לציבור הנשים. ניכר כי האתר הוא מעין מדריך למתאסלם ולמתאסלמת החדשים.⁹

⁹ <http://www.rahmaonline.com/aboutus.php> (8.2.2015)

המאמרים המיועדים לנשים מופיעים גם באנגלית. ראו לדוגמה כתבה בכותרת: Finding My Way וכן כתבה בכותרת The Woman in Islam

תמונה 3: אתר אל-רחמה, מזוהה עם הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית

ניתן להתרשם כי התנועה מנצלת את הערוצים המקוונים ואת הפוטנציאל התקשורתי הגלום ברשת לבניית גשרים עם המרחב האסלאמי ולכינונה של מעין "מובלעת אסלאמית מקוונת" המזוהה עמה לשם הפצת משנתה ולהרחבת שורותיה גם בקרב ציבור הנשים. היא גם מחזקת את הלכידות החברתית בקרב גולשיה, מחדדת את מגמת ההתבדלות שבה היא מצדדת, מפקחת עליה ומשמשת חלופה (נוסף על האחרות בחברה הערבית בארץ) לקהל הגולשות והגולשים האדוקים הנמנים עם שורותיה. בכך מתגלם יתרונה היחסי.

האתרים המקוונים, ולענייננו האתרים המיועדים לנשים, משמשים מעין ערוץ חלופי העוקף במידת-מה את המגבלות המוטלות על הנשים מבית. באמצעות ערוץ זה מתנהל מעין דו-שיח סמוי עם נשים אדוקות הנמנות עם שורות התנועה. משתקפות בו עמדות חדשות ובהן גם עמדות המקדמות במידה מסוימת סדר יום שניתן לכנותו פמיניסטי-אסלאמי, המנסה לגשר בין האתוס הפטריארכלי והאסלאמי לבין המציאות החדשה ותמורותיה, בידיעה כי יציאה חזיתית נגד הנורמות והערכים היא מתכון בדוק לכישלון.

בחודש נובמבר האחרון (2015) החליטה ממשלת ישראל להוציא אל מחוץ לחוק את הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית בהנהגת השיח' ראא'ד צלאח. מהלך זה על נסיבותיו עשוי לתת את אותותיו במישורים שונים, ובין היתר גם במרחב הווירטואלי. בעידן המקוון אין להתעלם מהשיח ומהלכי הרוח המתהווים ברשת, ולענייננו גם באתרים וברשתות החברתיות המזוהים עם הפלג הצפוני, ומהשפעתם על המרחב הציבורי. אכן, לא אחת מסרים המועלים בהם חוצים קווים שאין לחצותם, גם לא בשם חופש ההתארגנות או בשם חופש הביטוי הפוליטי של קבוצת מיעוט הפועלת במדינה דמוקרטית. ואלה (אם אכן הוכחו) ראויים לפיקוח ולאכיפת האיסור החל עליהם.

כצפוי, בנסיבות הנוכחיות מנצלים הפלג הצפוני וקברניטיו מרחב זה ביתר שאת.¹⁰ מעידה על כך נוכחותו ההולכת ומתרחבת של הפלג ברשת (בייחוד בחודשים האחרונים) לשם המשך קידום חזונה של התנועה האסלאמית ולכינונה של "מובלעת אסלאמית וירטואלית" המזוהה עמה. בהקשר זה נדגיש שאתרים רבים המזוהים עם הפלג הצפוני הוסרו מהרשת לאחר המהלך האמור של הממשלה, אך אתרו הרשמי של הפלג ואתרים אחדים של מוסדות המזוהים עמו עדיין פועלים

¹⁰ ראו: <http://www.pls48.net/?mod=articles&ID=1204156> (20.12.2015)

<http://www.pls48.net/?mod=articles&ID=1205316> (18.12.2015)

ראו מאמר שהתפרסם באתר מרכז המחקרים המודרנים המזוהה עם הפלג הצפוני בכותרת "מאד'א יעני אח'ראג' אל-חרפה אל-אסלאמיה פי אל-דאח'ל אל-פלסטיני ען אל-קאנון" (מהי משמעות הוצאת התנועה האסלאמית בישראל אל מחוץ לחוק).

<http://www.center-cs.net/full.php?ID=1413&title> (18.12.2015)

ומתעדכנים.¹¹ נשאלת השאלה האם יש בצעד גורף של חסימת אתרים כדי לפגום בקידום חזונה של התנועה במרחב הווירטואלי? להערכתי, סביר להניח כי צעד זה דווקא משרת מגמה הפוכה: הוא משמר את התחזקותה של התנועה האסלאמית ושל ספיחיה, ודאי במרחב הווירטואלי.

¹¹ אתר הפלג הצפוני עדיין פעיל ברשת גם כמה חודשים (מאי 2016) לאחר המהלך של הממשלה, ואילו אתרי האינטרנט של ביטאון הפלג הצפוני **צות אל-חק ואל-חריה**, של ירחון הנשים **אשראקה** ושל מוסדות אחדים המזוהים עמו אינם פעילים.

אלי רכס* / עשרים שנה לשיתוף הפעולה בין קרן אדנאואר לבין מרכז דיין באוניברסיטת תל-אביב

מתוך ערב עיון לציון עשרים שנה לשיתוף הפעולה בין קרן קונרד אדנאואר למרכז דיין באוניברסיטת תל-אביב ב-20 במרס 2016

תכנית קרן אדנאואר במרכז דיין נוצרה במפגש אקראי ב-1995 ביני לבין ד"ר מיכאל לנגה, נציג הקרן בישראל באותה עת, ובו נטמן הגרעין לשיתוף פעולה אקדמי עם אוניברסיטת תל-אביב. כבר אז עמדו אנשי הקרן על כך שסוגיית היחסים בין יהודים לערבים בישראל היא בעלת חשיבות מן המעלה הראשונה לעתידה של מדינת ישראל.

ד"ר לנגה – ואחריו כל יורשיו בתפקיד, כולם עד אחד, נותרו נאמנים לרעיון המקורי, המשיכו להעניק השראה, נאבקו במסירות להשגת התקציבים הבלתי-מבוטלים וערבו בהתמדה להמשך קיומה של התכנית. אמנם כיום תומכות קרנות גרמניות שונות במיזמים בסקטור הערבי, אך הבכורה שמורה לקרן אדנאואר האחת והיחידה, ועל כך ראוי להודות לה מקרב לב.

עם מלאת עשרים שנה לשיתוף הפעולה בין קרן קונרד אדנאואר לבין מרכז דיין, אני מבקש לסקור בקצרה את מפעלותיה הבולטים של התכנית ואת הרקע ההיסטורי לקיומן, ומנגד לדון בהתפתחויות בחברה הערבית בישראל עתה – ובמבט לעתיד.

ארבעה יעדים עמדו לנגד עינינו כשנוסדה התכנית: **ראשית**, ביקשנו לקדם את המחקר האקדמי על החברה הערבית בישראל ובייחוד על הפוליטיקה בה; **שנית**, רצינו ליצור **מאגר מידע** על הערבים בישראל במסגרת ארכיון מרכז דיין שישמש את החוקרים, את הסטודנטים ואת הקהל הרחב; **שלישית**, שאפנו להשתית מרחב אקדמי פתוח, שבו ייפגשו וידונו בצוותא יהודים וערבים, חוקרים, מרצים, אנשי הדרג המדיני ואנשי המעש שבשטח, **ורביעית**, רצינו לחשוף את מקבלי ההחלטות בישראל לתהליכי השינוי המואצים שהתחוללו בחברה הערבית בישראל ולספק להם כלים מחקריים בתהליך גיבושה של מדיניות הממשלה בנושא זה.

דומני כי אנו רשאים לומר במלוא הצניעות הראויה ששלוש המטרות הראשונות הושגו במידה זו או אחרת של הצלחה.

אשר למטרה הראשונה, קידום המחקר האקדמי על החברה הערבית בישראל, ערכה התכנית מאז היווסדה כ-12 כנסים אקדמיים ובהם נידונה קשת רחבה של נושאים: כיווני ההתפתחות של הפוליטיקה הערבית בישראל והזרמים האידאולוגיים בה; דפוסי ההצבעה לכנסת בקרב הערבים והדרוזים, פעילות המפלגות ומצביעיהן וכמובן תוצאות הבחירות לכנסת; הבחירות לרשויות המקומיות ביישובים הערבים והדרוזיים; שאלת הזהות הלאומית של הערבים אזרחי ישראל; המיעוט הערבי והשיח על 'מדינה יהודית'; סוגיות חברתיות כגון נוער ערבי במצוקה, אלימות בחברה הערבית, "יחד אך לחוד" – ערים מעורבות בישראל.

בנוסף, הוצאנו לאור בכתב את תוכן הדיונים וההרצאות ופרסמנו כתריסר קבצים הכוללים למעלה מ-100 מאמרים. אין סיפוק רב יותר מן העובדה שחלק מפרסומים אלה הם בעלי שנות מדף מאריכות ימים.

המטרה השנייה, הקמת מאגר מידע על החברה הערבית בישראל הושגה בין השאר באמצעות פרסומים תקופתיים: התכנית פרסמה שלוש סדרות של פרסומים מן הסוג הזה: **"דפי מידע ותוכן"** – שעסקה בעיקר בתוצאות סקרי דעת קהל שערכה התכנית בנושאי בחירות; סדרת **"עדכון"** שעסקה בסוגיות שעל סדר היום כגון החברה הבדווית, העצמת נשים ערביות, מעמד השפה הערבית, הצעת חוק האזרחות ועוד; כתב העת האלקטרוני **"ביאן"** היוצא לאור בשנים האחרונות, והוא רבעון לענייני החברה הערבית בישראל.

סדרה מיוחדת הייתה "הרצאת אור השנתית". ההרצאה נערכה אחת לשנה במהלך ארבע שנים לאחר פרסום דו"ח ועדת אור ב-2003, ובה הרצו חברי הוועדה – השופט אור, השופט האשם חטיב ופרופ' שמעון שמיר. האחרונה שהרצתה בסדרה זו היא פרופ' רות גביון.

בנוסף, הקימה התכנית ארכיון מסמכים ממוחשב. בשנת 2000 נחנכה מערכת אחזור ראשונה בתחומה, הכוללת יותר מ-40 אלף עמודים בנושא הערבים בישראל. המעוניינים יכולים לעיין

* **פרופ' אלי רכס** הוא מייסד תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, ומנהלה הראשון. כיום הוא מכהן כפרופסור ללימודי ההיסטוריה של המזרח התיכון ולימודי ישראל באוניברסיטת נורת'וסטרן באילינוי, ארה"ב.

במסמכים אלה בזכות הדיגיטציה המאפשרת להציגם באמצעות מחשב. המסמכים שנאספו מאורגנים בבסיס נתונים מקוון ומסווגים לפי מילות מפתח. סטודנטים, חוקרים וסוכנויות ממשלה נעזרים דרך קבע בארכיון זה.

מטרתה השלישית של התכנית הייתה ייסוד מרחב אקדמי יהודי-ערבי. מיום היווסדה ביקשה התכנית ליצור מרחב חדש למפגש בלתי-אמצעי בין נציגי הציבור הערבי וראשיו לבין רשויות המדינה. ב-1997 הוקם "פורום הערבים בישראל" והוא היה פעיל עד שנת 2002. האורח הראשון ביוני 1997 במפגש שנערך בטייבה היה מי שכהן אז כשר התיירות וכאחראי לתיק האוכלוסייה הערבית בממשלה, משה קצב. אחריו הופיעו בפורום רוני מילוא, ראש עיריית תל-אביב-יפו; יצחק לוי, שר החינוך, ויורשו בתפקיד, יוסי שריד; יוסי ביילין, שר המשפטים; אברהם בורג, יו"ר הכנסת ואחרים. ב-2002 נערכו כמה מפגשים לדיון במצוקתם של הבדווים בנגב – חמש שנים לפני דו"ח ועדת גולדברג ועשר שנים לפני הסערה הציבורית סביב "תכנית פראוור".

בשלושת המישורים הראשונים הללו ראינו ברכה בעמלנו. **המטרה הרביעית**, קשר למקבלי ההחלטות, לא הוגשמה במידה הרצויה.

התכנית לא הסתגרה בתחום האקדמי הצר, אלא גרסה כי יש בכוחה ומחובתה להעמיד לרשות מקבלי ההחלטות כלים מחקריים שיסייעו בגיבוש מדיניות כלפי הערבים בישראל. האמנו במדיניות המושתתת על שילוב מלא של האזרחים הערבים, על אזרחות משותפת, על עקרונות הדמוקרטיה הליברלית – וזאת על יסוד מחויבות לאופייה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. נמנענו ממעורבות פוליטית והנחתה אותנו הגישה הממלכתית. הכנו ניירות עמדה ויעצנו לוועדת השרים בראשות השר מתן וילנאי ב-1999, הגשנו חומר רקע לוועדת אור והקמנו צוותי חשיבה, למשל הצוות שעסק בהשלכות "מסמכי החזון".

כאמור, מטרה זו לא הושגה במלואה. הסתבר כי הדרג הפוליטי והפוליטיקאים שקועים בסדר יום אחר, ומרביתם מונחים על ידי שיקולים זרים.

המציאות טפחה על פנינו. בסוף שנות התשעים התרגשה סערה סוחפת שטלטלה את יחסי היהודים והערבים בישראל בעוצמה חסרת תקדים. חשתי תסכול אישי ומקצועי עמוק, חוסר אונים לנוכח התעלמות הממשלה, שעתידיה הייתה, כפי שראינו, לגבות מחיר דמים. בספטמבר 1998, שלוש שנים לאחר הקמת התכנית, פרצו מהומות במשולש על רקע הפקעות אדמות. כראש התכנית רואיינתי אז ב"מעריב", ובין השאר אמרתי: "המצב טעון ונפיץ, נזק רב נגרם ליחסים בין יהודים לערבים... יש צורך בהידברות מקיפה, יסודית ושיטתית בין הנהגת הציבור הערבית ובין הרשויות".

כעבור שנתיים בדיוק פרצו מהומות אוקטובר והשתלשלות האירועים ידועה.

תמונת המצב עתה ומבט לעתיד

במהלך השנים סקרנו וחקרנו מגמות של שינוי פוליטי בקרב האוכלוסייה הערבית. חלק ממגמות אלה כונו "תהליכי פלסטיניזציה" או "רדיקליזציה", ומשמען התחזקות היסוד הלאומי-פלסטיני בזוהרם של הערבים בישראל על חשבון השתייכותם להוויה הישראלית. עם השנים חברו גורמים מבית ומחוץ להעצמת מגמת הניכור: היעלמות האופק המדיני לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני, סבבים של עימותים אלימים ומלחמות וכן "האסלאמיזציה" של הסכסוך היהודי-ערבי. הגורמים מבית היו: טינה גוברת כלפי המדינה בשל העמקת הפערים בין האוכלוסיות בתחום הכלכלי-חברתי, ההדרה הגוברת והולכת של הערבים אזרחי המדינה ממוקדי הכוח בחברה הישראלית והתעצמות הימין הלאומני-דתי בחברה היהודית, שבאה לידי ביטוי בין השאר בחקיקה אנטי-ערבית ובגילויי גזענות.

לנוכח כל אלה, העשייה הממשלתית דשדשה במקום. אמנם ננקטו יוזמות אחדות לשינוי; למשל, קמה הרשות לפיתוח כלכלי וב-2001 אושרה תכנית ארבעת המיליארדים לקידום המגזר הערבי והדרוזי, אך היא התמוססה במהירות. לא אגזים אם אומר שלא חלה פריצת דרך של ממש ביחסה של המדינה לאזרחיה הערבים.

במישור האידיאולוגי ניכר בחברה הערבית סחף רעיוני מתמשך, בעיקר בקרב האליטות: מסמכי "החזון העתידי" מוסיפים להיות רלוונטיים, הערבים חותרים למעמד של מיעוט לאומי בעל זכויות קיבוציות ול"פתיחת תיקי 1948", שבים ונשמעים הקולות הקוראים ל"זכות השיבה" של הערבים בישראל, ניכרת דה-לגיטימציה של מדינת ישראל כמדינה יהודית וגוברת התמיכה ברעיון המדינה הדו-לאומית. יתר על כן, מתחזקת זיקתם של הערבים אל הרעיון הפלסטיני בהנהגת האליטה האקדמית (למשל, בנובמבר 2015 נערך כנס ביר זית: "ערביי 48 והמפעל הפלסטיני

הלאומי – תפקיד וסטטוס"). ניכרים מאמצים "לבנאם" את שאלת ערביי ישראל כחלק מהמצע הלאומי הפלסטיני, והקהילה הבין-לאומית מפגינה אוזן קשבת לשאיפה זו – לא רק הקהילה האירופית המסורתית אלא גם גורמים באו"ם ובממשל ארצות-הברית.

תהליך האסלאמיזציה של המוסלמים בישראל מכה שורשים. המאבק למען אל-אקצא נעשה לדבק המלכד של האוכלוסייה הערבית ודאע"ש נעשתה פופולרית בקרב צעירים (הנתונים האחרונים מלמדים כי כ-35 ערבים הואשמו בקשר לדאע"ש, 40 איש ברחו והצטרפו אליה, ו-100 פעילים במסגרתה). עם זאת, הרוב המוחלט של הערבים בישראל מגנה תנועה זו.

בנובמבר 2015 הוצא הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית בישראל אל מחוץ לחוק, צעד שהממשלה נמנעה מלאמצו למעלה מ-40 שנה, כזה העלול להוות קו פרשת מים ביחסי האוכלוסייה הערבית והממשל.

במישור הפוליטי, עד לבחירות האחרונות נמשך מצב האין-אונות של הפוליטיקה הערבית בישראל בשל הדרה מתמשכת מצד הרוב היהודי, הרחקה ממוקדי קבלת ההחלטות במדינה ופילוג ופיצול פנימי שאכלו כל חלקה טובה בה. בבחירות האחרונות נפל דבר: השורות התלכדו וקמה הרשימה המשותפת – לאו דווקא בגלל אהבת מרדכי אלא בשל שנאת המן (העלאת אחוז החסימה).¹² אף על פי כן, עדיין ניכר דשדוש במקום. אמנם נראים ניצניה של הנהגה חדשה, אולם גם בני הדור של איימן עודה נותרו לכודים בצבת האילוצים הכמעט-בלתי-אפשריים של פוליטיקה ערבית במדינה יהודית. עם זאת, עליהם להתמודד עם הצורך הדוחק לתת מענה לציפיות הגבוהות של הבוחרים.

במישור החברתי-כלכלי אמנם הצטמצמו הפערים בין שתי האוכלוסיות, אך רבים נותרו בעינם ואף העמיקו לנוכח גידול האוכלוסייה. דו"ח ארז קמיניץ מלשכת היועץ המשפטי לממשלה, שנערך ב-2015, מצביע למשל על מחסור חמור בקרקעות, על היעדר עתודות קרקע ותכניות מתאר וכן על אי יכולת של הרשויות המקומיות לתכנן את השטחים שבתחומן.

תכנית החומש לפיתוח המגזר הערבי 2016–2020 בהיקף של 15 מיליארד שקלים מסמנת פריצת דרך משמעותית. היא נוגעת כמעט בכל תחום אפשרי בחיי האוכלוסייה הערבית וסוללת את הדרך לצמיחתה הכלכלית. אדריכלי התכנית, השרים כחלון וגמליאל, יחד עם ההנהגה הערבית שניהלה את המשא ומתן עמם, ראויים לכל שבח. עם זאת, נדרשו שלוש ישיבות ממשלה סוערות לאשר את התכנית והתלוו לה צלילים צורמים. שרי הליכוד הביעו התנגדות נחרצת לתכנית, ודווח כי ראש הממשלה התרצה וניאות להתנות את הביצוע בעמידה בקריטריונים בפקוחם של יריב לוי וזאב אלקין, שני שרים שאינם ידועים בסובלנותם כלפי האוכלוסייה הערבית.

ניסיון העבר אינו מעודד: זכור לכול כיצד התמוססה תכנית ארבעת המיליארדים בראשית שנות האלפיים אף שכינה אז ממשלה בראשות מפלגת העבודה. הציניקים מוסיפים ומסבירים כי לגד עיניו של ראש הממשלה לא עומדת דווקא טובתו של הציבור הערבי אלא שיקולים כלכליים של טובת המדינה: השגת יציבות במגזר הערבי, שאיפה לצמצם את ההפסד של המיליארדים למשק עקב אי מיצוי הפוטנציאל של כוח העבודה הערבי (כולל נשים) והרצון לשפר את מקומה של ישראל במדדים הבין-לאומיים כגון זה של הארגון לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי (OECD).

אם כן, הלוך הרוחות בממשלה הנוכחית אינו מעודד ומעורר מחשבה שלא למדנו מניסיון העבר. אנו מתעלמים מן הסימנים המצביעים על אי-שקט בתחום החברתי-כלכלי, על תסכול בקרב הנוער, על תסיסה פוליטית רעיונית ועל התעצמות זרמים אלטרנטיביים כגון התנועה האסלאמית. כל אלה יחדיו מעוררים דאגה רבה. יתר על כן, מטרידה מאוד העובדה שכבר חוונו אירועים קשים בעבר – הן לפני 20 שנה, לפני 15 שנה ולפני עשר שנים. נשאלת השאלה: לשם מה לומדים היסטוריה?

למרות הכול, אנסה לסיים בנימה אופטימית. עדיין לא כלו כל הקצין ובניין היחסים בין היהודים והערבים עדיין לא קרס. על אף השעות הקשות הוכיחה התשתית היהודית-ערבית בישראל כוח עמידות מרשים. מציאות "הישרדותית" זו היא תולדה גם של מגמה מהופכת המתפתחת בד בבד ובמקביל להתעצמות הזרם הלאומי: עליית מעמד ביניים בחברה הערבית שמעיינו נתונים לביסוס מצבו החברתי-כלכלי ולהשתלבות בחברה הישראלית. במעמד ביניים זה נכללים בעלי עסקים, בעלי מלאכה, בעלי מקצועות המצריכים הכשרה מקצועית ואנשי צווארון לבן.

¹² גיליון מס' 6 של **ביאן** (מאי 2015) הוקדש כולו לדיון בדפוסי ההצבעה של הציבור הערבי בבחירות לכנסת ה-20, כמו גם בהשלכות של הקמת הרשימה המשותפת על ההתנהגות הפוליטית של הבוחר הערבי ביום הבחירות ועל תפקוד המנהיגות הפוליטית ביום שאחרי הבחירות.

הדבר בא לידי ביטוי בכמה תחומים: חלקם היחסי של הערבים במקצועות הטכנולוגיה העילית אמנם שולי, אולם בין השנים 2008–2013 גדל פי שלושה שיעורם מכלל המועסקים בתחום זה, מ-0.5% ל-1.5%; תחומי עיסוק מקצועיים כמו רוקחות, למשל, כמעט "נשלטים" בידי נציגי החברה הערבית; 11% מכלל הרופאים בישראל הם ערבים, ובהם 23 מנהלי מחלקות ושני מנהלי בתי חולים. יתר על כן, בקרב בני מעמד זה ניכרת נטייה לאימוץ סגנון חיים "ישראלי", ובתחום הדיור, למשל, ניכרת נטייה להעדיף בנייה רוויה. כמו כן מתרחבת המגמה לצרוך מוצרי תרבות ישראלים (אך לאו דווקא יהודיים), בעיקר בשעות הפנאי.

אם כן, לא פסה תקווה, אך עלינו לזכור: שימור השסע היהודי-ערבי והעמקתו, התעלמות מחמישית מן האוכלוסייה והתכחשות לבעיה עתידים לגבות מחיר גבוה מהחברה הישראלית. האירועים בשני העשורים האחרונים מלמדת לקח זה בבירור.

ממרחקים אני מאחל לקרן אדנאואר, לתכנית, למרכז דיין ולאוניברסיטת תל-אביב המשך עשייה פורייה.